

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

МОСКВІНА ВАЛЕНТИНА ВАЛЕНТИНІВНА

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ УСТАНОВКИ ЯК ФАКТОР
РЕГУЛЯЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 19.00.01 - ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ,
ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

ДИСЕРТАЦІЇ НА ЗДОБУТТЯ ВЧЕНОГО СТУПЕНЯ
КАНДИДАТА ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУК

КИЇВ - 1994

00778683 (\$)

Дисертація є
Робота виконана в Києві

Науковий керівник - доктор психологічних наук,
професор Холодна М.О.

Офіційні опоненти - доктор психологічних наук
Бондаренко О.Ф.
- кандидат психологічних наук
Шабарова З.А.

Провідна установа - Харківський університет

Захист дисертації відбудеться 29 червня 1994 року
об 13.00 год. на засіданні спеціалізованої ради К ІІЗ.04.01
в Інституті психології АПН України за адресою:
252033, м.Київ, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотечі Інституту
психології АПН України.

Автореферат розіслано "28" травня 1994р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат психологічних
наук

М.І.Алексеева

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Проблема людського розуму привертала до себе увагу дослідників протягом усієї історії існування людства. І кожний дослідник, несучи на собі відбиток свого часу і своєї культури, робив внесок в розв'язання цієї завжди актуальної проблеми, яка не має і не може мати остаточного вирішення.

На даний час інтерес до цієї важливої проблеми, порівняно з 60-70-ми роками, дещо зменшився, і багато хто з дослідників характеризує ситуацію досліджень інтелекту як кризову /М.О.Холодна, Ч.Носаль та ін./ . Така ситуація є не тільки наслідком внутрішніх особливостей розвитку знання в психологічній науці, але і відображає характерне для кінця ХХ ст. зміщення сциєнтистськи орієнтованого наукового ідеалу в бік його гуманізації /В.П.Зінченко, В.И.Кузнецов, Е.К.Естрицький та ін./ . Одним з реальних шляхів виходу з кризового стану, підвищення екологічної валідності досліджень в цій галузі, надійності діагностики і прогнозу інтелектуального розвитку є врахування індивідуальної "парадигми" інтелектуального функціонування.

Прагнення до побудови цілісних багаторівневих моделей людського інтелекту - одна з основних тенденцій розвитку сучасних напрямів дослідження /Р.Стернберг, Дж.Берон, Дж.Фодор, М.О.Холодна, З.Пилишин та ін./ .

Ще однією з особливостей сучасних досліджень інтелекту є намагання врахувати в самій моделі інтелектуального функціонування культурні, соціальні, етнічні, особистісні фактори /Я.А.Пономарьов, І.Н.Семенов, В.К.Зарецький, Р.Стернберг, К.А.Абульханова-Славська та ін./ . Проте тенденція щодо розгляду інтелекту як відносно незалежного утворення, на яке названі фактори хоч і впливають, але не мають визначального значення в його оцінці, регуляції, розвитку, зберігається, особливо в дослідженнях прикладного характеру. Загальні ж механізми, що об'єднують інтелектуальні і особистісні /до того ж, не тільки формально-динамічні, але і змістовні, ціннісні, смислові/ характеристики залишаються поза увагов дослідників. Деякі автори вважають, що на рівні психологічних механізмів інтелект і особистість не існують і не можуть існувати відокремлено /М.О.Холодна, Я.А.Пономарьов, К.О.Абульханова-Славська та ін./ . Уявлення про безінтелектуальну особистість так само безпідставне, як і уявлення про знеособлений інтелект.

Однак, шляхи конкретно-наукових пошуків в цьому напрямку відрізняються значною мірою. Так, особистісний компонент безпосередньо

включається в структурні схеми мислення при вирішенні творчих задач, як необхідний елемент самого процесу розв'язання творчої задачі /В.К.Зарецький, І.Н.Семенов та ін./; певні особистісні властивості виступають фактором спонукання до певного рівня інтелектуальної активності /Д.Б.Богоявленська/; пізнавальна активність формується як певна особистісна потреба /К.О.Абульханова-Славська/; спільною поєднувачою ланкою інтелекту і особистості виступає поняття індивідуального досвіду, який трактується як надбання особистості в процесі її розвитку та саморозвитку /М.О.Холодна/. Недостатня розробленість проблеми як в теоретичному, так і в методичному плані зумовила тему дослідження.

В нашій роботі ми пропонуємо розглядати інтелект з точки зору забезпечення пізнавальних функцій на всіх рівнях життєдіяльності людини: від фрагментарних перцептивно-образних задач до смисложиттєвих задач особистісного існування через вивчення систем домінуючих ціннісно-сміслових установок.

Введення системи інтелектуального функціонування в контекст конкретної життєдіяльності людини, заданої ціннісно-сміслових систем в межах певного соціокультурного пласту, є одним з можливих шляхів розширення знань про механізми людського розуму. Система ціннісно-сміслових установок є саме тією поєднувачою ланкою, використання якої знімає протиставлення інтелект-особистість і дає змогу досліджувати інтелект як органічне утворення з функцією забезпечення пізнавального аспекту життєдіяльності людини в певному культурному середовищі.

Актуальність проблеми зумовлена конкретно-науковими факторами розвитку психологічного знання в галузі дослідження інтелекту, необхідності побудови цілісних моделей інтелектуального функціонування, які б враховували особистісні характеристики та соціокультурні впливи, практичними потребами в підвищенні екологічної валідності досліджень інтелекту людини та створенні теоретичної основи і методів більш ефективного впливу на розвиток інтелектуальних здібностей.

Об'єктом дослідження є цілісна багаторівнева система індивідуального інтелекту, яка забезпечує пізнавальний аспект взаємодії "людина-світ".

Предметом дослідження виступає індивідуально-типологічна своєрідність інтелектуального функціонування, пов'язана з ціннісно-смісловими установками в регуляції індивідуального інтелекту.

Мета дослідження полягає у виявленні впливу ціннісно-сміслових

установок на індивідуальні особливості інтелекту людини на основі цілісної моделі інтелектуального функціонування в контексті життєдіяльності людини.

Основна гіпотеза. Ціннісно-сміслові установки людини, які є наслідками життєдіяльності в певних соціокультурних умовах, чинять вплив на особливості функціонування індивідуального інтелекту. Характер впливу визначається домінуючим типом ціннісно-сміислової системи.

Передбачається що:

- Існують різні, обумовлені особливостями життєдіяльності суб'єкта в певних соціокультурних умовах, типи обґрунтування цінності розуму та знання.

- Існує певний зв'язок між характером цінностей, які приписуються розуму та знання і особливостями пізнавальної активності.

- Відповідно до системи регуляції життєдіяльності людини, можливо виділити рівні інтелектуального функціонування, кожен з яких створює інформаційну основу регуляції певного рівня життєдіяльності.

- Основов типологізації індивідуальних відмінностей інтелектуального функціонування ціннісно-сміслові установки.

У відповідності з метою та висунутими гіпотезами в дослідженні вирішувались такі задачі:

1. Визначити домінуючі тенденції в розвитку психологічних теорій інтелекту шляхом аналізу їх парадигмальних основ.

2. Розробити багаторівневу модель інтелектуального функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності та обґрунтувати її.

3. Виявити основні типи індивідуального інтелекту на основі розробленої моделі.

4. Розробити основні принципи та програму дослідження для виявлення всіх основних рівнів інтелектуального функціонування.

5. Експериментально дослідити емпіричні характеристики змодельованих типів інтелектуального функціонування.

6. Розкрити зв'язок ціннісно-сміслових установок з індивідуально-типологічними особливостями інтелектуального функціонування.

7. Розробити основні положення щодо проведення індивідуальних консультацій як інформаційної основи для свідомої регуляції розвитку суб'єктом власних пізнавальних функцій.

Загальною теоретико-методологічною основою дослідження виступили положення психологічної науки про елосередовищність мислення соціаль-

ном ситуаціях розвитку суб'єкта, про формування особистості як суб'єкта життєдіяльності, про ціннісно-сміслову сферу як основу вивчення особистості, про регуляційну функцію установок, сформульовані в роботах Л.С.Виготського, С.Л.Рубінштейна, М.М.Бахтіна, Г.С.Костюка, К.О.Абульханової-Славської, Г.О.Асмолова та ін.

Методи дослідження. Відповідно до гіпотези і завдань було здійснено аналіз психологічної літератури з досліджуваної проблеми; проведено експериментально-психологічне дослідження, яке включало використання стандартизованих та діагностичних методик, інтерв'ю, якісний та кількісний аналіз отриманих результатів за допомогою методів математичної статистики /дискримінантного та дисперсійного аналізу/. Експериментальне дослідження здійснено на базі Київського технологічного інституту харчової промисловості та Київського університету ім.Т.Шевченка /фізичний, механіко-математичний, філософський та філологічний факультети/.

Наукова новизна дослідження полягає в розробці моделі індивідуального інтелекту з точки зору його функціональної відповідності рівням життєдіяльності людини; виявленні впливу ціннісно-сміслових установок на індивідуальні особливості інтелекту конкретної особистості; створенні типології індивідуальних відмінностей інтелектуального функціонування, визначених характером ціннісно-сміслових установок; розробці нових методичних засобів та схеми дослідження інтелекту людини.

Теоретичне значення роботи полягає в розширенні феноменології досліджень індивідуального інтелекту, уточненні та поглибленні знань про механізми його регуляції, розкритті впливу ціннісно-сміслових чинників на індивідуальні особливості інтелектуального функціонування, розробці теоретичних положень дослідження інтелекту людини як суб'єкта життєдіяльності.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в створенні теоретичної основи, здатної забезпечити більш високий рівень екологічної валідності, діагностики та прогнозу індивідуальних змін інтелекту конкретної людини через врахування особистісно-сміслових та соціокультурних утворень; стати основою розробки конкретних методів більш ефективного впливу на розвиток інтелектуальних здібностей; в розробці конкретних методичних засобів для виявлення впливу ціннісно-сміслових установок на індивідуально-типологічні відмінності інтелектуального функціонування; розробці основних положень щодо проведення індивідуальних консультацій, здатних забезпечити свідоме використання суб'єктом

особливостей власного інтелекту та корегування його розвитку.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалась глибоким теоретичним аналізом проблеми; відповідністю використовуваних методик меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; поєднанням якісного та кількісного аналізу отриманих емпіричних фактів; математико-статистичною обробкою експериментальних даних.

На захист виносяться такі положення:

1. Аналіз парадигмальних основ та тенденцій розвитку напрямів дослідження інтелекту визначає теоретичні засади його вивчення: багаторівневість, цілісність, врахування індивідуальних відмінностей, ієрархічності цілей суб'єкта, впливу соціокультурного середовища.

2. Життєдіяльність суб'єкта є системоутворюючою основою системи інтелектуального функціонування. Функціональна відповідність рівнів інтелектуальної системи рівням регуляції життєдіяльності забезпечує цілісність і багаторівневість дослідження. Аналіз життєдіялісного контексту суб'єкта розкриває характер впливу соціокультурного середовища у формі зразків інтелектуальної поведінки, соціокультурних стандартів розвитку, систем вимог та ін., що дозволяє включати ієрархії цілей в контури регуляції інтелекту конкретної особистості.

3. Відповідно до рівнів регуляції життєдіяльності виділяються чотири рівні інтелектуального функціонування: рівень моделей, програм, понять та перцептивно-образний рівень. Кожному з них відповідає певна ціннісно-нормативна система. Система вищого рівня регуляції життєдіяльності, виступаючи у вигляді ціннісно-сміслових установок, впливає певним чином на особливості функціонування індивідуального інтелекту.

4. В залежності від характеру ціннісно-сміслових установок, домінуючого рівня регуляції життєдіяльності виділяються чотири типи інтелектуального функціонування. Характер ціннісно-сміслових установок виступає фактором впливу на особливості індивідуальних відмінностей всіх рівнів інтелектуальної системи: від направленості пізнавальної активності до репрезентації простих перцептивних стимулів.

Апробація роботи здійснена на засіданнях лабораторії психології креативності Інституту психології АПН України /1993-1994 р/, на науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу факультету соціології та психології Київського університету ім.Т.Шевченка /1992 р./, на Міжнародних наукових Костяківських читаннях /1992 р./, на Міжнародній науково-практичній конференції "Талановита

особистість: сім'я, школа, держава" /1994 р./.

Структура та обсяг роботи: дисертація містить вступ, 3 глав., висновки та додатки, викладена на 152 сторінках тексту; має 2 схеми-моделі та 3 таблиці. Список літератури включає 168 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, визначено об'єкт та предмет дослідження, його мету, сформульовано гіпотези і завдання, дається стисла характеристика методологічних основ та методів; розкривається наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи; виділяються положення, що виносяться на захист, наведено дані про апробації роботи.

В першій главі "Основні тенденції сучасних досліджень інтелекту" здійснено аналіз сучасних напрямів дослідження інтелекту на основі класифікації польського психолога Ч.Носаля, за такими напрямками: психометричний, інформаційно-процесуальний та пов'язаний з дослідженнями когнітивних стилів. Ця класифікація дає можливість аналізувати сучасні дослідження інтелекту з точки зору їх парадигмальних основ, включаючи уявлення про напрямки пошуку, методи, критерії оцінювання, та інші параметри, які чинять значний вплив на кінцеві результати наукового дослідження. Це дає можливість прослідкувати, незважаючи на різноманітність підходів, теорій, методичних прийомів, основні тенденції розвитку кожного напрямку дослідження інтелекту, виходячи з тих ціннісно-нормативних моментів, які утворюють парадигмальну основу того чи іншого напрямку.

Відповідно до основної парадигми психометричного напрямку інтелект є певною сумою елементарних пізнавальних диспозицій /здібностей/, які можуть бути описані лінійними моделями. Найбільш істотним для моделей цього напрямку є положення, згідно якого предмет виміру полягає у визначенні позиції даного індивіду на певному, якісно однорідному, континуумі інтелектуальної властивості. Розвиток психометричного напрямку пов'язаний з виникненням та поширенням шкал для вимірювання інтелекту і вирішенням питання про його структуру, яка розглядається як певний комплекс елементарних диспозицій, зв'язаних між собою певним чином. Цей напрям історично виник раніше інших і завдяки цьому, перші експериментальні роботи по дослідженню інтелекту значною мірою вплинули на основні напрямки наступних досліджень, а також задали певні вектори розвитку пізнавальної проблематики, в рамках психології.

Практична потреба в методах, що дають можливість диференціювати людей за ступенем їх розумового розвитку для вирішення певних практичних завдань, - один з найважливіших чинників розгортання досліджень в цьому напрямі. Інтелект в психологічних дослідженнях виникає як інтелект для діяльності. Певний вид діяльності /насамперед учбової/ виступає тим критерієм, котрий і визначає ефективність інтелекту людини і практичну потребу в ньому.

Характерною рисою моделі дослідження цього напрямку є постійність ведучої цілі - цінності: пристосування до певних умов - професійних /учбових/, соціальних, культурних та ін., внаслідок чого питання постановки цілей, утворення, формування, вибору цілей - цінностей /цілей високого рівня/ та інтелектуальні засоби, що цей процес забезпечують, залишилися за межами магістрального шляху розвитку психометричного напрямку. Екзогенність цілі відносно досліджуваного як в процедурі дослідження, так і в інтерпретації результатів - характерна особливість психометричного напрямку. Такий тип дослідницьких орієнтацій неминуче ставить питання про зв'язок і вплив культурних стандартів і стереотипів на результати дослідження індивідуального інтелекту.

Визнання залежності засобів дослідження інтелекту від культури /А. Анастасі, К. М. Гуревич та ін./ - це визнання того, що дані засоби вловляють лише ті особливості індивідуального інтелекту, які відображають або загальні, спільні елементи всіх субкультур і типів раціональностей макрокультури, або ж уявлення про інтелектуальний ідеал тієї субкультури, до якої належать дослідники. І в першому, і в другому випадку дослідницький інструментарій, критерій оцінки результатів дослідження і їх інтерпретація містять в своїй основі принципову неможливість виявлення індивідуальних відмінностей інтелектуального розвитку людини, зв'язаних не тільки з її індивідуальною неповторністю, але і з соціально /культурно/ обумовленою своєрідністю, яка неминуче проявляється в індивідуальних особливостях і ступені наближення до інтелектуального ідеалу.

В цій психометричній моделі інтелект виступає як певне психічне утворення, засіб для: 1/ пристосування до соціуму - певного рівня розвитку певної культури; 2/ вирішення задач, які забезпечують поглиблений розвиток певної культури в традиційних для неї формах. Внаслідок цього в ній присутнє первинне уявлення про постійність та незмінність провідних цілей, цінностей та ідеалів інтелектуального розвитку.

Такі уявлення про "постійність" ідеалу, про існування єдино можливого, "правильного" шляху розвитку, віра в можливість досягнення "ідеалу" /абсолютну/ через постійне /що відрізняється лише кількісно/ наближення до ідеалу, пануючого на початку століття, періоду, коли формувався даний напрям.

Другий напрям досліджень інтелекту - інформаційно-процесуальний, головна увага в якому приділяється механізмам переробки інформації. Цей підхід до дослідження інтелекту виділився в окремий напрям значно пізніше психометричного і пов'язаний з розвитком обчислювальної техніки, робототехніки, роботами по створенню штучного інтелекту. В основі його лежить положення про те, що можливий вичерпний опис інтелектуальних процесів в термінах формалізованих операцій над символами. В з'язку з цим йде пошук програм у вигляді послідовності когнітивних операцій, які лежать в основі вирішення різного типу інтелектуальних завдань.

В інформаційно-процесуальному підході основна увага приділяється загальній структурі когнітивних програм, індивідуальні відмінності розглядаються як "відхилення", що спричиняють обмеження в функціонуванні когнітивного алгоритму /З.Пилишин/. Характерним для нього є введення поняття цілі інтелектуальної дії як необхідного компонента пізнавальних програм, хоч ієрархію цілей розглядаються формально, з погляду можливості їх досягнення, переваги в певних умовах, ступеня узагальненості та ін. Змістовний бік та індивідуальні особливості постановки та надання переваги тій чи іншій цілі не аналізуються.

Ще однією особливістю названого підходу є визнання того факту, що інтелектуальне функціонування - результат дії кількох відносно незалежних - /автономних/, але тісно пов'язаних між собою рівнів /Дж.Фодор, Д.Е.Руммельгардт, І.М.Забродін, А.Н.Лебедєв та ін./. Визначається, що кожен з рівнів має свої закономірності функціонування, відносно незалежну систему регуляції і контролю, особливий вплив та інші рівні та кінцевий результат. Виходячи з цього, єдина модель інтелектуальної поведінки має відбивати взаємодію кількох рівнів - систем. Однією з таких систем є блок - система метапізнання /пізнавальні цілі, цінності, установки /інтенції/, рефлексивний компонент, функція якого - направлення пізнавальної активності та її регулювання на високих рівнях контролю. Взаємодія блоків /рівнів/ описується лише як взаємодія двох систем, в кожній з яких свої внутрішні закономірності функціонування, але які за цієї умови все ж забезпечують єдність інтелектуальної поведінки людини. Саме в такому плані ми розглядаємо

взаємозалежність різних рівнів інтелектуального функціонування.

Третій напрям досліджень людського інтелекту пов'язаний з вивченням когнітивних стилів. Основний акцент в цих дослідженнях робиться на індивідуальній неповторності, якісних відмінностях організації та функціонування інтелекту людини. Якщо основна мета досліджень психометричного напрямку полягала в пошуку меж пізнавальних можливостей людини, рівня її розвитку, то дослідження когнітивних стилів спрямовані на пошук індивідуальних способів організації пізнання. Когнітивний стиль інтерпретується як відносно стабільна форма організації інтелектуальних функцій індивіда, яка не залежить від типу матеріалу чи особливостей ситуації.

На даний час виділяється близько 16 різних когнітивних стилів, кожний з яких описує ту або іншу особливість когнітивної організації людини - від сприймання простих форм до організації понятійних систем і особливостей усвідомлення життя. Кожний з виділених стилів ґрунтується на певному способі вимірювання і типі емпіричного обґрунтування. Особливістю даного напрямку є відсутність загальних теорій, при наявності величезної кількості емпіричних досліджень. Теорії, пов'язані з інтерпретацією природи когнітивних стилів, з'явилися лише останнім часом /М.О.Холодна, Ч.Носаль, Дж.Берон та ін./. В цих теоріях природа когнітивних стилів розглядається в межах більш загальних моделей інтелектуального функціонування, вклучаючись в які, когнітивні стилі стають необхідними компонентами. Це одна з основних тенденцій розвитку досліджень в цьому напрямі - питання про природу когнітивних стилів розглядається не безпосередньо, як в більш ранніх дослідженнях /В.Уіткін, Л.Гарднер/, а через ті більш загальні когнітивні структури, проявами дії яких є когнітивні стилі.

Ще однією тенденцією в розвитку досліджень в цьому напрямі є побудова багаторівневих моделей когнітивних стилів /Ч.Носаль, Дж.Берон/, а також пошук біологічних, соціальних, особистісних факторів формування тих чи інших індивідуальних особливостей інтелектуального функціонування, що проявляються у вигляді когнітивних стилів.

Аналіз трьох напрямів основних досліджень інтелекту показує, що основними тенденціями розвитку сучасних досліджень є прагнення до побудови цілісних багаторівневих моделей інтелектуального функціонування, які б містили категорії цілей різного ступеня узагальненості, були б вільні від суперечностей, пов'язаних з відмінностями культурних стандартів, дали б можливість пояснити зв'язки інтелект-особистість,

виходячи з єдиних психологічних основ. Намагання пов'язати названі моменти знаходимо в сучасних теоріях інтелекту, які пов'язані з виходом в більш широкі смислові контексти: соціокультурний /Р.Стернберг/, особистісний /Ч.Носаль/, епістемологічний /Дж.Ройс/.

В запропонованому в дисертаційній роботі підході до дослідження інтелекту також зроблена спроба врахування виділених тенденцій - вимог.

В другій главі "Загальна модель дослідження інтелекту людини як суб'єкта життєдіяльності", виходячи з результатів проведеного аналізу основних напрямів дослідження інтелекту та тенденцій їх розвитку, сформульовано загальні вимоги, яким має відповідати модель інтелекту: багаторівневність, системність, цілісність, наявність системи цілей різних рівнів як необхідного компонента самої моделі, зв'язок з соціокультурними нормами, зразками, стереотипами; чутливість до індивідуальних відмінностей як кількісного та і якісного характеру. Реалізація названих вимог дає можливість включити моделі інтелектуального функціонування в контекст життєдіяльності людини. Тільки в межах реальної життєдіяльності людини інтелект як цілісна система, стає необхідною умовою її реалізації, набуває значення і смислу з одного боку, і отримує реальні індивідуальні критерії ефективності - з іншого.

Розглядаючи інтелект людини як суб'єкта життєдіяльності можливо також співвіднести критерії оцінки і "ідеали" розвитку індивідуального інтелекту досліджуваної конкретної особистості та індивідуальні особливості її інтелектуального функціонування, що забезпечує більш ґрунтовний характер інтерпретації індивідуальних результатів. Крім того, за таких умов оцінка індивідуальних результатів набуває вищої екологічної валідності, оскільки аналізуються індивідуальні результати в зв'язку з критеріями їх оцінки з боку самого суб'єкта. Тільки на рівні життєдіяльності інтелектуальна система /її модель/ може бути представлена в своїй завершеності з точки зору регуляційних механізмів та змістовних /операціональних/ блоків, які в ній містяться.

Отже, структура регуляції життєдіяльності може розглядатися як вихідний момент /основа/ регуляції системи інтелектуального функціонування.

Основу системи регуляції життєдіяльності складас наступна ієрархія цілей: ціль життя, життєві цілі, цілі окремих видів діяльності

/Г.О.Мартиняк, Н.Ф.Наумова/. Життєва ціль, за своїми особливостями, може виступати у вигляді цінності та ідеалу. Виступавчи одночасно цілями і цінностями, що задають простір осмислення, життєві цілі особистості, відносно більш часткових цілей виступають в ролі смислових установок /Д.А.Леонтьєв, Г.Л.Тульчинський/.

Аналіз ієрархії цілей з точки зору їх часової перспективи та узагальненості показує, що існують як мінімум чотири рівні регуляції життєдіяльності: ціль /цінність, ідеал/ життя, життєві цілі, цілі конкретних видів діяльності, регуляція на рівні дій та операцій/. Такий поділ рівнів регуляції співвідноситься також із смисловою структурою особистості /Д.А.Леонтьєв/ контурами регуляції, виділеними Р.Акофом та Ф.Емері та ієрархією установок, описаною А.Г.Асмоловим. Показано, що дослідження інтелекту доцільно будувати виходячи з його функцій по забезпеченню адекватності кожного з названих рівнів регуляції життєдіяльності.

Дослідження інтелекту як здібності до певних видів діяльності або як адаптивності до постійного незмінного в своїй основі, єдиного для всіх універсального світу /на зразок класичного ідеалу раціональності/ призводить до того, що індивідуальний інтелект з самого початку розглядається як пасивний інтелект, як інтелект - пристосування до діяльності, культури, світу. Тільки зробивши інтелект "відповідальним" за життєдіяльність людини в цілому, за створення "світу людини" /С.Л.Рубінштейн/, а не тільки за пристосування до незалежного, об'єктивного", універсального світу, за творення і створення власного світу людини в процесі життєдіяльності в умовах певної культури як цілісного утворення в єдності його активної /творчої/ та пасивної /адаптаційної/ функцій стає можливим визчення інтелекту як цілісної системи.

Враховувачи сказане, в роботі запропоновано чотирьохрівневу модель дослідження інтелекту людини як суб'єкта життєдіяльності. Кожен рівень задається специфікою задач забезпечення людської життєдіяльності.

Перший рівень - рівень вищого регуляційного контуру людини як суб'єкта життєдіяльності в цілому, суб'єкта самостійного і відповідального вирішення життєвих проблем на основі певних культурних норм. Цей рівень представлений системою установок, обумовлених характером життєдіяльності людини в умовах певної культури, яка задає характер світорозуміння та систему цінностей, що має бути реалізована в межах даного розуміння світу. Це рівень найбільш глибоких, ядерних структур

образу світу /В.В.Петухов/ на найбільш широких і узагальнених смислових установок.

Другий рівень - це рівень, когнітивні характеристики якого обумовлені необхідністю реалізації суб'єктом системи діяльності у відповідності до певних зразків, норм, правил, загально-прийнятих в межах певного соціуму, які складають основу певного типу раціональності /А.І.Ракітов/. На цьому рівні людина виступає як активний діяч, який здійснює вибір з кількох можливостей, прогнозує результати своєї діяльності, здійснює планування, приймає рішення. Це рівень вибору та створення програм діяльності на основі знання певних правил та усвідомлення власних можливостей суб'єкта.

Третій рівень - це рівень, когнітивні характеристики якого обумовлені вимогами, необхідними для виконання тієї або іншої діяльності, вирішення певних задач, реалізацією певних соціальних ролей та ін., тобто вимогами, які обумовлені, в першу чергу, логікою зовнішнього світу. На цьому рівні ціль /задача/ вже визначена, необхідним є її вирішення згідно умов, заданих вже існуючим і мовби незмінним світом /предметним чи соціальним/ і вирішення /розв'язання/ діясно стає моментом адаптації, яка полягає в необхідності прийняття логіки зовнішнього світу. На цьому рівні виникає можливість поділу інтелектуальних здібностей на так звані соціальний інтелект, практичний інтелект і т.п. На цьому рівні людина вже не виступає причиною своєї активності /творчої самодіяльності за С.А.Рубінштейном/, ведучою функцією стає адаптація. Виключачки з аналізу перші два рівні, отримуємо модель адаптаційного інтелекту.

Четвертий рівень - це рівень, інтелектуальні характеристики якого обумовлені необхідністю збору інформації, побудови елементарних /на рівні простих образів/ гіпотез про зовнішній світ та внутрішній стан. Ці характеристики забезпечують оптимальність та повноту орієнтації людини в конкретних обставинах предметного та соціального світу. Система когнітивних властивостей цього рівня покладена забезпечити збір якомога повнішої та детальнішої інформації і задається логікою об'єкта через потенційно можливі форми взаємодії з ним.

Результат пізнання і в лабораторії, і в реальних умовах забезпечується взаємодією всіх рівнів - систем, однак співвідношення в ступені їх впливу - різне. В реальній поведінці людина це розв'язує окремих, ізольованих задач; конкретні задачі розв'язуються в межах інших, ширших контекстів діяльності та життєдіяльності в цілому, з різними часовими перспективами і, відповідно, контурами регуляції. Однак специфіка задач і умов їх розв'язання ставить той або інший

рівень у домінуючу позицію. Закріплення домінуючої позиції одного з рівнів та відповідних йому правил регуляції призводить до створення певного індивідуального профілю інтелектуального функціонування. В залежності від специфіки задач та їх ролі в забезпеченні життєдіяльності, характер переробки інформації та її продукт на кожному з рівнів будуть різними: перший рівень - найбільш загальні моделі /за визначенням М.Вартофського/, другий - програми, третій - поняття, четвертий - образи.

Провідну роль у всій системі забезпечення життєдіяльності грає вищий - ціннісно-смісловий рівень регуляції життєдіяльності, а отже можна припустити, що ціннісно-сміслові установки цього рівня також мають провідну регуляційну роль щодо всієї системи інтелектуального функціонування, тобто їх вплив проявляється на кожному з рівнів цієї системи.

Виходячи з того методологічного положення вітчизняної психологічної науки, що в процесі розвитку складних психічних утворень кожний з рівнів системи в певний період розвитку грає домінуючу роль, тобто визначає певну стадію розвитку, а закріплення за певних умов особливостей функціонування стадії перетворюється у тип /Н.А.Пономарьов/, можна припустити існування чотирьох основних типів функціонування індивідуального інтелекту.

За певних умов розвитку суб'єкта система установок кожного з рівнів життєдіяльності може стати визначальною в регуляції всієї системи інтелектуального функціонування. В цьому випадку характерні для домінуючого рівня вимоги - установки щодо критеріїв істинності інформації поширюється на всі рівні системи. Завдяки цьому стає можливим моделювання особливостей інтелектуального функціонування, виходячи з особливостей ціннісно-сміслових установок домінуючого рівня регуляції життєдіяльності.

У третій главі "Експериментальне дослідження впливу ціннісно-сміслових установок на особливості індивідуального інтелекту" розглядаються дані експериментального дослідження, принципова відмінність якого полягає в прагненні до опису цілісних систем інтелектуального функціонування, які поєднують в одній інтерпретаційній схемі особливості ціннісно-сміслові регуляції людини як суб'єкта життєдіяльності та індивідуальні особливості інтелектуального функціонування. Тільки за таких умов інтерпретація дослідником даних про інтелект конкретної людини може наблизитись до реального пояснення його індивідуальних відмінностей.

Для впровадження названого підходу була розроблена система вимог до методичних засобів дослідження, реалізована в конкретних методиках програми дослідження.

Програма дослідження побудована з врахуванням чотирьохрівневої структури індивідуального інтелекту і включає наступні методики: I рівень - "Питання чарівникові" /спрямованість пізнавальної активності/; "Точка на прямиї" /рівень інтелектуального ідеалу/; II рівень - "Направлене інтерв'ю" /обґрунтування пізнавальної активності та інтелектуального ідеалу/, "Ситуації" /особливості інтерпретації події, факту/ -методики виявлення I та II рівня розроблені нами; III рівень - методики "Умовний співрозмовник", "Піктограми" /окремі завдання методики для дослідження сформованості структур понятійного мислення М.О.Холодної/ IV рівень - методики О.Б.Артем'євої /особливості семантико-перцептивної інтерпретації/.

Крім того, здійснене дослідження когнітивних стилів "імпульсивність - рефлексивність", "аналітичність - синтетичність" та "полезалежність - полenezалежність", які ми розглядаємо як прояви взаємодії певних рівнів системи. Також були використані серії С,Д,Б прогресивних матриць Равена для дослідження інтелектуальної ефективності.

дослідження проводились в два етапи. В дослідженні брали участь 98 чоловік /26 на I етапі та 62 - на другому/, студенти технологічного вузу та студенти університету фізичного, математичного, філософського та фіхологічного факультетів.

За результатами дослідження для кожного з учасників проводилась індивідуальна консультація на основі розроблених в роботі принципів.

Результати дослідження аналізувались з двох вихідних позицій: 1/ ціннісно-сміслових установок щодо уявлень в буденній свідомості про розум, пізнання та їх цінність як певні соціокультурні стандарти в студентському середовищі /ця інформація використовувалась при порівнянні з індивідуальними стандартами для проведення індивідуальних консультацій/; 2/ ціннісно-сміслових установок як основи для виділення типів індивідуального інтелекту.

Загальний аналіз /для всіх типів/ уявлень в буденній свідомості щодо цінності розуму показує:

1/ поняття "розум" у буденній свідомості не є виключною цінністю;

2/ існує така грань "оптимального розуму" поза якою розум перетворюється в свою протилежність за функцією забезпечення певної якості життя особистості;

3/ ця грань визначається, з одного боку, уявленнями про необхідну /бажану/ якість життя, яку може забезпечити певний ступінь розвитку розуму, а з іншого – уявленнями про середній інтелектуальний рівень свого середовища чи "сірої маси", значний відрив якої розглядається скоріше як негативний наслідок індивідуального розвитку;

4/ розум в буденній свідомості наділений цінністю в тій мірі, поскільки забезпечує виконання наступних основних функцій: а/ розв'язання конкретних задач, успішне виконання конкретних дій; б/ вирішення проблем внутрішнього світу, досягнення внутрішньої гармонії певних емоційних станів; в/ забезпечення певної необхідної якості життя;

5/ наявність великого розуму пов'язується з наявністю відповідних особистісних якостей /відповідальність, загострене почуття справедливості, почуття миру і такту та ін./, які не завжди розцінюються учасниками дослідження як базані для себе.

Наведені дані вказують на залежність інтелектуального зразка /оптимальна ступінь розвитку розуму і його якості/ від зразка /ідеалу/ оптимального життя, який існує в тому культурному середовищі /субкультури/, до якого дана особа відчуває свою належність або прагне до неї. Певне культурне середовище задає таким чином не тільки певний ідеал успішності життя, але і вимоги до інтелектуального розвитку індивіда, які б забезпечили можливість реалізації даного ідеалу. Тим самим задаються і відповідні критерії оцінки індивідуального інтелекту. Такий зв'язок між ідеалами життя та інтелектуальним ідеалом підтверджує правильність і необхідність вибраного напрямку дослідження.

Наведені загальні висновки конкретизуються на рівні дослідження типів інтелекту.

Критеріями для виявлення типів виступили: ціннісно-сміслові установки певного характеру, які проявились як в ситуації довільної пізнавальної активності, так і в ході обґрунтування інтелектуального ідеалу та потреби в певних знаннях.

Так, для першого типу критеріями виступили:

1/ направленість пізнавальної активності на вирішення найбільш загальних питань буття людини законів існування людини, людства, Всесвіту;

2/ обґрунтування необхідності такої пізнавальної спрямованості як потреби вирішення власних проблем існування в гармонії з світом,

осмислення власного життя і життя людства у Всесвіті, істинного розуміння загальних процесів розвитку суспільства, науки та ін.;

3/ обґрунтування необхідності певного рівня розвитку розуму шляхом осмислення, розширення контексту розуміння "що є розум", як він пов'язаний з життям людини, її "місцем", яка має значення в розвитку людства та конкретної людини.

Для другого типу критеріями виступили:

1/ спрямованість пізнавальної активності на пізнання конкретних програм та способів дії, виявлення та оцінку власних можливостей в певних умовах, уточнення власних принципів поведінки та ін.;

2/ обґрунтування пізнавальної активності як необхідної умови досягнення певних цілей, успіху в справах, ефективного використання часу, власних здібностей та можливостей;

3/ обґрунтування необхідності певного рівня розвитку розуму для досягнення своєї мети для того, щоб "краще жити", бути першим в якійсь справі, робити щось краще за інших і т.п.

Для третього типу критеріями виступили:

1/ пізнавальна активність уточнюючого та конкретизуючого характеру, переважання закритих питань та питань, що потребують точної відповіді /точна дата, час, координати, проценти співвідношення/, а також явно виражених груп запитань, кожне з яких уточнює попереднє;

2/ обґрунтування пізнавальної активності як реалізації певної пізнавальної потреби, яка є у суб'єкта, задоволення його бажання знати, мати точну інформацію, оскільки знання – благо;

3/ обґрунтування цінності розуму як можливості вдосконалення постійного руху, розвитку, пошуку нових можливостей розуміння, засвоєння знань.

Для четвертого типу критеріями виступили:

1/ напруженість пізнавальної активності на вивчення досліджуваними конкретних фактів свого життя або життя знайомих людей в майбутньому, свого емоційного стану за тих чи інших обставин;

2/ обґрунтування пізнавальної активності як зовнішньої допомоги у вирішенні конкретних питань, прийнятті конкретних рішень, досягненні емоційної рівноваги;

3/ обґрунтування цінності розуму як такого, що забезпечує добре відношення, симпатії оточувачих, їх прихильність, повагу, можливість

повного спілкування.

Сучасні методи математичного аналізу, застосовані для кількісних показників відповідних назведеним вище критеріям, підтвердили їх достатність для розведення чотирьох груп. Рівень значимості відмінностей між групами за результатами дискримінантного аналізу менше 0,05/.

В дослідженні було показано, що виділені групи мають значимі відмінності і за показниками, що характеризують інтелектуальне функціонування, такими як структура понятійних систем, особливості репрезентації понять, інтелектуальна ефективність, особливості репрезентації простих перцептивних стимулів. Крім того, відмічено тенденції до переважання в певних групах тих або інших проявів когнітивних стилів.

Так, для першого типу характерна понятійна структура побудована по типу сіті, що складається з великої кількості різноманітних зв'язків між поняттями одного рівня узагальнення, що дає можливість "бачити" одночасно багато сторін, аспектів, нюансів поняття /явища, факта, події/. Розгорнутість контексту понятійної одиниці пов'язана з невеликою кількістю "сходинок" ієрархії понятійної системи. Переважає абстрактна форма графічного вираження понять, суть поняття передається за допомогою узагальнених семантично-смикових символів. Виражена тенденція до смислової інтерпретації простих перцептивних стимулів.

Для другого типу характерною є будова понятійної структури з явно вираженими ознаками ієрархії з великою кількістю рівнів. Перехід від конкретних до більш загальних конструктів відбувається поступово, проходячи кілька етапів. Однак розгорнутість контексту понятійної одиниці значно менша. Переважає образна форма графічного вираження понять, суть поняття передається через конкретні образи, хоч і наявна певна ступінь узагальнення. Виражена тенденція до предметної інтерпретації простих перцептивних стимулів. Досліджувана група має найвищі показники інтелектуальної ефективності, такі як до полюсу полнезалежності.

Для третього типу характерною рисою є переважання конкретної предметної форми графічного вираження понять, загальне поняття конкретизується на рівні індивідуальної понятійної системи і інтерпретується як певна кількість цілком конкретних проявів. Абстрактна форма з смисловою інтерпретацією понять практично не зустрічається. Відповідна тенденція виражена і при репрезентації простих перцептивних стимулів:

характеристик стимулів та предметна інтерпретація. В дослідженні когнітивних стилів група також до полюсів аналітичності та рефлексивності.

Для четвертого типу характерним є "ситуаційний" тип інтерпретації понять. Розгортання контексту понятійної одиниці відбувається за рахунок того, що дана понятійна одиниця "вбудовується" в певну конкретну ситуацію, епізод, фрагмент чиття, які надалі конкретизуються, уточнюються, деталізуються. Внаслідок цього ієрархія в понятійній структурі, порівняно з іншими типами, має найменшу кількість рівнів. Подібна "ситуаційність" проявляється також і в репрезентації простих перцептивних стимулів, не тільки предмета, але і смислова інтерпретація виражається через певну ситуацію. Вказана орієнтація проявляється також і при графічному зображенні суті понять. За результатами дослідження когнітивних стилів група близька до полюсів "аналітичність" та "полонезалежність"; група має найнижчий показник інтелектуальної ефективності.

Крім наведених вище характеристик пізнавальної сфери, вказані групи /типи/ відрізняються також за схильність до вибору певної професійної діяльності, так перший тип віддає перевагу філософії та фізиці, другий - фізиці та математиці, третій - математиці та технологіям, четвертий - філології.

Отримані результати експериментального дослідження підтвердили в основному, поставлену гіпотезу щодо впливу ціннісно-смислових установок на індивідуальні особливості інтелектуального функціонування різних рівнів.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що запропонована теоретична модель дослідження індивідуального інтелекту людини як суб'єкта життєдіяльності дає можливість для здійснення результативних емпіричних досліджень.

У закінченні подано основні підсумки дослідження індивідуального інтелекту в межах запропонованої моделі, показані можливі напрями практичного застосування результатів роботи, намічено перспективи подальшого дослідження.

Проведене дослідження дало можливість зробити такі висновки.

І. На основі аналізу парадигмальних основ та тенденції розвитку основних напрямів дослідження інтелекту показано, що вихідними вимогами до побудови теоретичної моделі інтелекту мають бути: багаторівневність, цілісність, врахування індивідуальних відмінностей, як кількісних, так і якісних, врахування ієрархії цілей суб'єкта та

впливів соціокультурного середовища.

2. Одним з можливих варіантів реалізації вказаних вимог є запропонована в роботі модель інтелектуального дослідження, побудована у відповідності до основних рівнів регуляції життєдіяльності суб"єкта. Вибір життєдіяльності як системоутворювчої основи для моделі індивідуального інтелекту дав змогу конкретизувати індивідуальні результати у відповідності до наявних у суб"єкта цілей, цінностей, соціокультурних зразків інтелектуальної поведінки.

3. Результати експериментального дослідження показали існування значних відмінностей в інтерпретації інтелектуального ідеалу та його функція в буденній свідомості, а також наявність певної індивідуальної межі "оптимального" розуму, поза якою його розвиток набирає негативного, небажаного значення.

4. Згідно теоретичної моделі виділено чотири рівні інтелектуального функціонування відповідно до рівнів регуляції життєдіяльності. Кожному з них відповідає певна ціннісно-нормативна система. В результаті експериментального дослідження було показано, що система вищого рівня регуляції життєдіяльності, виступаючи у вигляді ціннісно-сміслових установок, впливає на особливості функціонування індивідуального інтелекту, такі як будова понятійної структури, розгорнутість контексту понятійної одиниці, форма образного компоненту інтерпретації перцептивних стимулів.

5. В залежності від характеру ціннісно-сміслових установок виділено та описано чотири основні типи індивідуального інтелекту. Показано, що на основі аналізу ціннісно-сміслових установок можливий прогноз індивідуальних особливостей суто-інтелектуального функціонування на різних його рівнях.

6. Виявлена у роботі відповідність ціннісно-сміслових установок і особливостей інтелектуального функціонування та розроблена модель індивідуального інтелекту можуть бути використані для індивідуального консультування з метов забезпечення свідомого використання суб"єктом власних інтелектуальних ресурсів та їх індивідуальних особливостей; для розробки індивідуально-орієнтованих розвивавчих програм; для оптимізації соціальних взаємодій та в інших галузях, що потребують індивідуально орієнтованої роботи.

За темою дисертації опубліковано наступні роботи:

1. Целостность исследования когнитивной сферы и проблема целеобразования // Оптимизация человеческого фактора. Тезиси

докладов и сообщений к научно-практическому семинару 12-13 сентября 1989 г. Новосибирск, 1989, с.16-17.

2. Исследование индивидуального интеллекта /разума/ в контексте жизнедеятельности //Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. Міжнародні наукові Костяківські читання. Київ: 1992, с.58-59.
3. Проблема интеллектуальной одаренности: онтологический ракурс// Талановита особистість: сім'я, школа, держава. Тези доповідей та виступів на Міжнародній науково-практичній конференції 11-15 травня 1994 р. у м.Києві. Київ. 1994, с.26-28

В.Баєт

Полісано к печати 27.05.94 Зак. 1095 тир. 100
размножено ГВЦ Минстата Украины ООП

111

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL: 773-936-3700
WWW.CHICAGO.EDU

AB 30.373